

УДК 070(476)(091)

**КАНЦЭПЦЫЯ ГРАМАДЗЯНСКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ
XVI – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯЎ****М.В. ПРАХАРЭНЯ***(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)**marina.prohorenya@tut.by*

Даследуюцца праблема эвалюцыі ўяўленняў аб грамадзянскай супольнасці ў беларускай публіцыстыцы XVI–пачатку XX стст. Выяўляюцца асаблівасці станаўлення і генезісу тэорыі грамадзянскай супольнасці на тэрыторыі Беларусі. Адлюстроўваюцца асноўныя пункты гледжання буйнейшых прадстаўнікоў беларускай грамадскай думкі на катэгорыі грамадзянскай супольнасці (Ф. Скарына, С. Будны, Л. Сапега, А. Волан, С. Полацкі, К. Нарбут і інш.). Вызначаецца роля грамадзянскай супольнасці ў забеспячэнні сацыяльнай стабільнасці і ўстойлівага развіцця грамадства. Падкрэсліваецца, што ў беларускай публіцыстыцы XVI–пачатку XX ст. распрацоўваліся такія катэгорыі грамадзянскай супольнасці, як свабода асобы, сацыяльная справядлівасць, роўнасць перад законам, палітычныя і эканамічныя правы грамадзян, удзел у кіраванні краінай, права на маёмасць, суверэннае нацыянальнае развіццё.

Ключавыя словы: *грамадзянская супольнасць; публіцыстыка; тэорыя грамадзянскай супольнасці; нацыянальная мадэль грамадзянскай супольнасці; грамадства; Францыск Скарына; Статуты; Леў Сапега; народнікі; Наша доля; Наша ніва.*

Уводзіны. Перспектывы станаўлення грамадзянскай супольнасці ў Рэспубліцы Беларусь, уплыў яе інстытутаў на сацыяльна-эканамічную палітыку ў краіне, узаемадзеянне грамадства і органаў улады сёння надзвычай актуальныя. Важнасць развіцця грамадзянскай супольнасці ў наш час звязана з яе выключным значэннем у забеспячэнні сацыяльнай салідарнасці, абароне правоў грамадзян, а таксама магчымаасцю ажыццяўляць эфектыўны дыялог з інстытутам дзяржаўнай улады.

На сённяшні дзень у сусветнай навуковай думцы не зафіксавана дакладных інстытуцыянальных форм гэтага феномену, а само паняцце «грамадзянская супольнасць» мае шэраг азначэнняў. Даследчыкі падкрэсліваюць, што не існуе ідэальнай мадэлі грамадзянскай супольнасці. Кожная краіна развіваецца сваім асобным шляхам, таму ўзор грамадзянскай супольнасці нельга навязваць звонку. Гэта разбурае суб'ектнасць нацыі, пагражае стратай яе нацыянальнай ідэнтычнасці, скасаваннем духоўных традыцый, унутраных структур менталітэту, асноўных прынцыпаў жыццядзейнасці грамадства. Вывучаючы асаблівасці шляху Беларусі да фарміравання грамадзянскай супольнасці, які, безумоўна, адрозны ад іншых краін, трэба абапірацца на веданне тэндэнцый палітычнага, сацыяльнага-эканамічнага і культурнага развіцця грамадства. Дадзеныя фактары вызначаюць спецыфіку станаўлення грамадска-палітычнай думкі, нацыянальнага светапогляду і жыццёвага ўкладу, асаблівасці ўзаемадзеяння асобы, соцыуму і дзяржавы.

Асноўная частка. Канцэптальныя палажэнні тэорыі грамадзянскай супольнасці, ідэі палітычных і грамадскіх свабод сталі развівацца на тэрыторыі Беларусі яшчэ ў XVI ст., у эпоху Адраджэння. Усведамленне неабходнасці новай маралі, пазбаўленай празмернай рэлігійнай накіраванасці, прадвызначыла характар і напрамкі духоўных пошукаў таго часу. Так пачынала складвацца новае рэнесансна-гуманістычнае мысленне, якое грунтавалася на прынцыпах гуманізму і павагі да чалавечай годнасці, ідэях прававой дзяржавы, прыярытэце закону і свабоды, патрыятызме, сацыяльнай справядлівасці.

Эпоха Адраджэння стала адным з самых плённых і творча насычаных перыядаў духоўнага развіцця беларускага народа. Выдатныя асветнікі-гуманісты першымі ў сваіх публіцыстычных творах заклалі тэарэтычны падмурак асэнсавання палітыка-прававых асноў функцыянавання грамадства – грамадзянскай супольнасці.

Адным з першых, хто пачаў ствараць тэорыю аптымальнага ўладкавання грамадства, стаў сусветна вядомы беларускі асветнік і першадрукар Францыск Скарына (каля 1490–1551). У прадмовах да біблейскіх кніг праблема ўзаемадзеяння асобы і грамадства – цэнтральная. Толькі ў соцыуме жыццё чалавека напаяняецца сапраўдным сэнсам, таму ўсім трэба навучыцца «вкупе жити». Галоўнымі крытэрыямі паводзін павінны стаць гуманізм і справядлівасць. Толькі на аснове гэтых каштоўнасцей, на думку Скарыны, будуюцца маральныя ўзаемаадносіны паміж людзьмі, ствараюцца юрыдычныя законы, ажыццяўляецца правасуддзе і дзяржаўнае кіраванне, развіваюцца палітычныя зносіны.

Адным з механізмаў, які рэгулюе грамадскае жыццё, павінна стаць права. Скарына лічыў, што агульнае прызначэнне права – служыць агульнай справядлівасці і грамадскаму дабру. Так, у «Сказанні доктара Францыска Скорины с Полоцька в книги втораго закону Моисеова» адзначалася: «абы были права их, или закон, почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный ... не к пожитку единого человека, но к посполитому доброму написаный» [1, с. 64].

Асновай грамадства павінен выступаць закон. Яму Скарына надаваў першаснае значэнне ў грамадскім жыцці – толькі права забяспечвае сацыяльную гармонію: «И вчинены суть права, или закон, для людей злых, абы боячися казни, усмиряли смелость свою и моци не имели иным ушкодити, и абы добрыи межи злыми в покои жити могли» [Там жа]. Сцвярджаючы верхавенства закона, Ф. Скарына заўсёды імкнуўся павялічыць яго ролю і значэнне для грамадства. Гэты тэзіс актуальны і зараз. Менавіта закон, які грунтуецца на маралі, гуманізме і справядлівасці, усталёўвае роўнасць паміж людзьмі і забяспечвае сацыяльную справядлівасць – галоўныя ўмовы функцыянавання грамадзянскай супольнасці.

Для Беларусі менавіта патрыятызм – важнейшы складнік нацыянальнай мадэлі грамадзянскай супольнасці. Сутнасць гэтага каштоўнейшага паняцця асветнік выказаў так: «Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувят виры своя; пчелы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродился и скормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають» [2, с. 59]. Любоў да Радзімы, паводле Ф. Скарыны, гэта не толькі сімвал адзінства і цэласнасці нацыі, але рашаючы маральны фактар фарміравання грамадзянскіх якасцей асобы.

Француск Скарына – нацыянальны гонар беларускага народа, а яго творы – бліскучая старонка нашай нацыянальнай культуры, літаратуры, публіцыстыкі. Імя першадрукара і асветніка-гуманіста добра вядома ва ўсім свеце. Сёлета мы будзем адзначаць 500-годдзе пачатку ўсходнеславянскай кніга-выдавецкай дзейнасці – 6 жніўня 1517 г. у Празе на нашай роднай мове выйшла першая друкаваная кніга «Псалтыр». Француск Скарына пакінуў для нашчадкаў вялікую спадчыну, якая ўключае 22 прадмовы і 25 сказанняў да выдадзеных ім на працягу 1517–1525 гг. кніг Бібліі, тры вершы, два гімны, пасхалію з «Малой падарожнай кніжкі» 1522 г. і больш за 60 пасляслоўяў да асобных яго выданняў. У публіцыстычных творах Ф. Скарына выявіў не толькі свае грамадска-палітычныя, прававыя і асветніцкія погляды гуманіста і патрыёта, але і паўстаў перад намі як прафесійны рэдактар-выдавец. Аб гэтым сведчыць высокакваліфікаваны пераклад кніг Бібліі на старажытнабеларускую мову, набліжэнне царкоўна-славянскай тэрміналогіі да літаратурнай мовы, адаптацыя тэкстаў для простага малаадукаванага чытача, распрацоўка ўласнага шрыфта, арнаментальныя гравюры і мастацка-паліграфічнае аздабленне кніг.

Філасофскае асэнсаванне рэчаіснасці, прапанаванае Ф. Скарынам у XVI ст., у наш час садзейнічае выхаванню грамадзянскіх і патрыятычных настройў, фарміраванню якасцей, неабходных для актыўнай грамадска-палітычнай і духоўнай дзейнасці, ідэй сацыяльнай гармоніі і прававой дзяржавы – усяго таго, што неабходна для дабрабыту нацыі і ўстойлівага развіцця краіны.

Сацыяльна-палітычным увасабленнем рэнесансна-гуманістычных ідэй XVI ст. сталі тры Статуты Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588) – сусветна вядомыя помнікі палітычнай і прававой культуры. Першы ў гісторыі беларускай дзяржавы закон замацоўваў існуючы дзяржаўны і сацыяльны лад, прававое становішча грамадзян, вызначаў парадак кіравання. Акрамя таго, Статуты ВКЛ – каштоўныя помнікі афіцыйнай старабеларускай мовы, якія садзейнічалі ўмацаванню яе пазіцыі і росквіту ў другой палове XVI ст.

Паводле меркавання беларускага правазнаўцы І.А. Юхо, у камісіі па складанні першага Статута ВКЛ 1529 г. удзельнічаў і Ф. Скарына. У якасці аргумента даследчык указваў на тое, што асобныя палажэнні, выказаныя Скарынам у яго творах, супадаюць са зместам асобных артыкулаў Статута [3]. Так, у Статуце 1529 г. вялікая ўвага надавалася правам чалавека. У дакуменце адзначалася, што кожны чалавек, незалежна ад саслоўя, роўны перад законам: «вси подданные...так вбогие, яко и богатые, которого роду колвек або стану были одним правом мають сужоны быти» [4, с. 34].

Правядзенне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай і судовай рэформ у 50-60-я гг. XVI ст. выклікалі неабходнасць далейшага ўдасканалення норм жыццядзейнасці грамадства, што адлюстравалася ў адноўленым тэксце Статута ВКЛ, які быў прыняты ў 1566 г. Дакумент па-ранейшаму сцвярджаў адзінства і прыярытэт права, абмяжоўваў правы вялікага князя, замацоўваў права ўдзелу шляхты ў рабоце мясцовых органаў самакіравання, павятовых сейміках [5].

Паскораны характар развіцця грамадскага жыцця ВКЛ выклікаў неабходнасць новай рэдакцыі Статута ВКЛ. У адноўленым дакуменце, які быў прыняты ў 1588 г., найбольш выразна адлюстраваліся філасофскія і сацыяльна-палітычныя тэндэнцыі эпохі Адраджэння. У «Прадмове» да Статута абгрунтавалася ідэя прававога грамадства і дзяржавы, фіксаваліся вяршэнства і прыярытэт закону як неабходнай умовы грамадскай згоды, а таксама публічна заяўлялася, што абавязак улады «права, вольности и свободы не толко цело и непорушно держати, але што бы наболей прымножати» [6, с. 42–43].

Для падрыхтоўкі тэксту трэцяга Статута была створана спецыяльная камісія, якую ўзначаліў канцлер ВКЛ Леў Сапега (1557–1633). Катэгорыя свабоды выступала фундаментальным паняццем у поглядах вядомага гістарычнага дзеяча. Яе сутнасць заключалася ў натуральным праве чалавека на ўласнасць, асабістую бяспеку, свабодны рэлігійны і палітычны выбар. Так, свабода можа быць забяспечана законам, а выкананне законаў можа гарантаваць толькі моцная і справядлівая ўлада. Дабро, справядлівасць і іншыя агульначалавечыя каштоўнасці не будуць мець у грамадстве рэальнай сілы, калі яны

не падмацаваны дзяржаўным правам, і ўлада не абараняе асабістую бяспеку, маёнасць, годнасць чалавека незалежна ад таго, да якога стану ён належыць.

Такім чынам, Статуты ВКЛ, сцвярджаючы ідэі верхавенства і адзінства права, маюць выключна важнае значэнне. Абвяшчэнне падзелу ўлады і прававога парадку сведчыла аб юрыдычным замацаванні ключавых ідэй грамадзянскай супольнасці на беларускіх землях. Зводы законаў адлюстроўваюць не толькі высокую ступень развіцця заканадаўства ў ВКЛ, але і з'яўляюцца дасканалымі і распрацаванымі ў моўным плане, што, у сваю чаргу, робіць іх неацэннай крыніцай для вывучэння лексікі старажытнабеларускай мовы. Менавіта на аснове нарматыўнай базы Статутаў Вялікага княства Літоўскага пазней будзе пабудавана заканадаўства многіх краін свету.

Значны след у гісторыі грамадска-палітычнай думкі другой паловы XVI ст. пакінуў вядомы грамадскі дзеяч ВКЛ, аўтар трактата «Аб палітычнай і грамадзянскай свабодзе» (1572) Андрэй Волан (1530–1610). Як і папярэднікі, ён выступаў з прапановай захавання юрыдычнай роўнасці ўсіх саслоўяў, неаднаразова адзначаў, што самы надзейны спосаб абароны правоў чалавека – закон. Толькі законы неабходны дзяржаве для забеспячэння свабоды і цэласнасці грамадства, але яны не павінны супярэчыць праву [7]. Акрамя таго, А. Волан выступаў супраць рэлігійных ганенняў, асуджаў рэлігійныя войны і канстатаваў, што «ўсе людзі нарадзіліся вольнымі істотамі і могуць дзейнічаць так, як ім падказвае сумленне» [8, с. 124].

Такім чынам, ідэі выказаныя ў свой час Л. Сапегам і А. Воланам, з'явіліся тэарэтычным падмуркам для пабудовы сучаснай беларускай прававой дзяржавы. Менавіта прававая бяспека чалавека – гэта аснова ўстойлівасці і стабільнасці грамадства і дзяржавы, гарантыя яго духоўнага развіцця.

Праблемы ўдасканалення грамадскага жыцця, аптымальнага функцыянавання дзяржаўных і ўрадавых структур адлюстраваны ў публіцыстычных творах «Вызнанне хрысціянскага збору Вялікага Княства аб уладзе і ўсялякім урадзе коратка пацверджанае Святым пісьмом», «К всем благоверным христианом языка руского предъсловие в катихисию», «Кожны, хто згінуць не хоча: прадмова да катэхізіса», аўтарам якіх з'яўляецца Сымон Будны (каля 1530–1593). Выхаваны на рэнесанс-гуманістычных ідэях, ён працягваў развіваць ідэі, закладзеныя Ф. Скарынам. С. Будны імкнуўся даказаць, што ўлада заклікана стаяць на абароне натуральнага права чалавека на жыццё і што чыноўнікі – гэта слугі народа. Галоўнае прызначэнне ўлады – гэта дасягненне спакою, захаванне правоў усіх грамадзян, абарона інтарэсаў кожнай асобы і ўсяго грамадства [9].

Адмысловы літаратурны стыль, багацце моўных сродкаў, адметныя метафары, эпітэты і параўнанні, логіка і паслядоўнасць выказванняў, разнастайныя гістарычныя факты сведчаць пра высокі навуковы ўзровень С. Буднага і дазваляе аднесці яго публіцыстычныя творы да неацэннай духоўнай спадчыны беларускага народа. Вядомы гісторык XX ст., першы рэктар БДУ У.І. Пічэта ў артыкуле «Беларускае Адраджэнне ў XVI ст.» характарызуе С. Буднага як «свабоднага, незалежнага мысліцеля, які смела ставіў пытанні і да ўсяго падыходзіў са сваім крытычным аналізам» [10, с. 143]. Сапраўды, С. Будны займаў прагрэсіўныя для таго часу пазіцыі. Напрыклад, ён выказаўся за свабоду слова і думкі, актыўна выступаў супраць рэлігійнай цензуры. У сваіх творах аўтар паказаў непазбежнасць сацыяльнай іерархіі ў грамадстве, адзначаючы, што кожны чалавек можа мець маёнасць любых памераў, якая набыта сумленным шляхам. Ён быў прыхільнікам шляхецкай дэмакратыі і лічыў, што чалавек можа заняць любую пасаду і займаць яе ў адпаведнасці з законамі дзяржавы. У «Вызнанні хрысціянскага збору Вялікага Княства аб уладзе і ўсялякім урадзе коратка пацверджанае Святым пісьмом» С. Будны прадставіў, якімі павінны быць чыноўнікі – справядлівымі, міласэрнымі, ведаць законы. Найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця грамадства і асобы, на думку Буднага, могуць быць створаны толькі тады, калі грамадзяне сумленна выконваюць свае абавязкі (выплата падаткаў, вайсковая служба і інш.), а чыноўнікі будуць несці высокую адказнасць – служыць грамадзянам.

Традыцыі, закладзеныя Ф. Скарынам і С. Будным, працягнуў друкар і пісьменнік Васіль Цяпінскі (1540–1604). У прадмове да Евангелія ён выступіў з крытыкай пануючых саслоўяў, у адказ на польскі ўплыў патрыятычна заклікаў іх абараняць беларускую культуру, займацца сацыяльным і культурным развіццём народа [11].

Такім чынам, у публіцыстыцы XVI ст. адначасова з катэгорыямі свабоды і сацыяльнай справядлівасці вызначаецца яшчэ адна фундаментальная каштоўнасць – захаванне нацыянальна-культурнай ідэнтычнасці, культуры і мовы. Усе гэтыя катэгорыі садзейнічаюць гарманічнаму развіццю грамадзянскай супольнасці і выступаюць фактарам кансалідацыі грамадства.

У шэрагу мысліцеляў-філосафаў XVI ст. стаіць імя грамадскага дзеяча ВКЛ, этнографа Міхалона Літвіна. Ён прапанаваў прагрэсіўныя ідэі аб палітычнай свабодзе асобы і роўнасці грамадзян для ўдзелу ў кіраванні дзяржавай. У перыяд феадалізму гэтым правам карысталіся толькі шляхта і вышэйшае духавенства. Аднак М. Літвін у трактаце «Аб нормах татар, літвінаў і маскавіян» (1548–1551) крытыкуе такое становішча ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе «адзін чыноўнік займае дзесяць пасадаў, а іншыя аддалены ад урадавых спраў» [12, с. 57]. Ён лічыў, што прызначэнне на дзяржаўныя пасады павінна адбывацца

на аснове асабістых заслуг грамадзяніна. Такім чынам, М. Літвін яшчэ раз паўтарыў тэзісы аб сацыяльнай справядлівасці і неабходнасці ўсталявання парытэтных адносін паміж усімі катэгорыямі грамадства.

У канцы XVI ст. – пачатку XVII ст. пад уплывам новых дзяржаўна-палітычных умоў і ўнутраных супярэчнасцей, звязаных з працэсам паланізацыі, назіраецца адыход ад рэнесансна-гуманістычных ідэй. У публіцыстычнай думцы пераважаюць выказванні аб пашырэнні і рэфармаванні сістэмы адукацыі, захаванні духоўных традыцый у рэчышчы мірнага суіснавання некалькіх народаў.

У накірунку развіцця асветы і духоўнай культуры народа шмат зрабіў вядомы беларускі мысліцель, грамадскі дзеяч, паэт Сімяон Полацкі (1629–1680). Ён сцвярджаў, што кожны чалавек незалежна ад сацыяльнага становішча мае роўныя магчымасці: «Родителей на сына честь не прехождает, аще добродетелей их не подражает» [13, с. 263]. Працягваючы разважанні, С. Полацкі падкрэсліваў, што проты чалавек можа заняць высокае грамадскае становішча толькі сваімі ўласнымі намаганнямі і здольнасцямі, адукацыяй, самавыхаваннем. Высокароднасць, лічыў мысліцель, даступна кожнаму, у тым ліку і тым, «в худе дома кто родится» [Там жа, с. 265].

Сімяон Полацкі – яскравая асоба не толькі ў беларускай, але і ў расійскай гісторыі. Шматгранны талент аднаго з самых уплывовых людзей пры царскім двары адлюстраваны ў вялікай колькасці дыдактычных матэрыялаў, літаратурных твораў, філасофскіх трактатаў, дзе крытыкавалася несправядлівае феадальнае грамадства, асуджалася саслоўная іерархія, прапагандаваліся ідэі пашырэння асветы, навукі і культуры сярод простага насельніцтва і ўстанаўлення сацыяльнай гармоніі ў грамадстве.

Такім чынам, у XVI – пач. XVII стст. у публіцыстычных творах беларускіх філосафаў і асветнікаў былі распрацаваны ключавыя палажэнні тэорыі грамадзянскай супольнасці – свабода асобы, сацыяльная і юрыдычная роўнасць кожнага перад законам, права грамадзян удзельнічаць у кіраванні дзяржавай, нацыянальная самабытнасць. Духоўная складаючая іх дзейнасці паўплывала на ўстанаўленне маральных арыентаў грамадства, выхаваўчы патэнцыял якіх быў накіраваны на фарміраванне грамадзянскіх якасцей асобы.

Новы перыяд асэнсавання прагрэсіўных ідэй звязаны з эпохай Асветніцтва, якая пачалася на беларускіх землях у XVIII ст. Пад уплывам Вялікай французскай рэвалюцыі і нацыянальна-вызваленчага руху ў Еўропе ў беларускай грамадска-палітычнай думцы з’явіліся ідэі правядзення рэформаў дэмакратычнага характару, асуджалася прыгонніцтва. Актуальнымі заставаліся разважанні над праблемай узаемаадносін дзяржавы, грамадства і асобы, якія развіваліся ў рэчышчы тэорыі натуральнага права.

Філосаф і педагог Казімір Нарбут (1738–1807) у працы «Выбраныя развагі з філасофіі» сцвярджаў, што чалавек – грамадская істота, якая ад нараджэння мае шэраг свабод і правоў, галоўнае з якіх – быць шчаслівым. На рэалізацыю гэтага права павінна быць накіравана дзейнасць дзяржавы, якая трымаецца на законах. Паводле яго поглядаў, уладзе трэба забяспечваць дабрабыт усіх людзей, паляпшаць іх жыццё [11]. Такім чынам, дзяржаўнай уладзе К. Нарбут надаваў важную ролю ў грамадстве: клапаціцца аб непарушнасці законаў, аб асабістай свабодзе, справядлівасці, роўнасці і шчасці ўсіх грамадзян.

Асветнік Тадэвуш Млоцкі (біяграфічных звестак не захавалася) у працы «Сведчанне аб вытоках натуральнага права» (1779) тлумачыў паходжанне інстытута дзяржавы як вынік дамовы паміж людзьмі. Менавіта дзяржава і людзі, якія валодаюць уладай, павінны клапаціцца аб функцыянаванні законаў, захаванні справядлівасці, роўнасці, свабоды [Там жа].

Адна з асноўных ідэй публіцыстычнай думкі гэтага перыяду – натуральнае права чалавека быць свабодным. Прынцыпы роўнасці і свабоды людзей, права на ўласнасць, адукацыю, неабходнасць адмены прыгоннага права адстойвалі шматлікія мысліцелі, навукоўцы і грамадскія дзеячы XVIII ст.: І. Страйноўскі (1752–1815), М. Карповіч (1744–1803), І. Храптовіч (1729–1812) і інш.

Палітычны крызіс, які разгарнуўся ў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст., падштурхнуў палітычныя эліты пачаць працэс рэфармавання існуючага ладу. Цэнтральнай падзеяй гэтага працэсу стала прыняцце Канстытуцыі Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. У ёй падкрэслівалася, што «ўсялякая ўлада ў чалавечай супольнасці павінна паходзіць ад волі людзей» [14]. У Асноўным законе былі яскрава адлюстраваны ідэі тэрэтыкаў грамадзянскай супольнасці Ж.Ж. Русо, Ш.Л. Мантэск’е. Тут адзначалася, што адносінны ў грамадстве павінны рэгулявацца палітычнымі і грамадзянскімі законамі, канстатавалася неабходнасць падзелу ўлады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую, замацоўвалася права народа кантраляваць дзейнасць караля і чыноўнікаў. Аднак прагрэсіўныя змены не дапамаглі знайсці выхад з крызісу – у канцы XVIII ст. Рэч Паспалітая як дзяржава знікла з палітычнай арэны.

Ва ўмовах панавання расійскай ідэалогіі тэорыю грамадзянскай супольнасці рэалізаваць было вельмі складана. Усё беларускае знаходзілася пад забаронай. Пошук нацыянальнай ідэнтычнасці і шляхоў развіцця нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа быў адлюстраваны ў дзейнасці гурткоў, таварыстваў, а таксама шматлікіх этнаграфічных даследаваннях, якія праводзіліся на нашай тэрыторыі ў XIX ст.

Аднак пад уплывам дэмакратычных пераўтварэнняў у Еўропе прагрэсіўныя ідэі паступова развіваліся і на тэрыторыі Беларусі. Так, беларуская мадэль грамадзянскай супольнасці папоўнілася

новымі ідэйнымі комплексамі: канцэпцыямі дэмакратызацыі, устанавлення ўсеагульнай роўнасці, адмены прыгоннага права і знішчэння несправядлівага эканамічнага ўкладу, неабходнасці развіцця нацыянальнай мовы і культуры.

Цэнтрам прагрэсіўнай грамадска-палітычнай думкі ў першай палове XIX ст. стаў Віленскі ўніверсітэт. Тут былі створаны студэнцкія гурткі і тайныя таварыствы, якія ўзнімалі пытанні аптымальнага ўладкавання грамадства. Так, актыўную грамадзянскую пазіцыю занялі члены таварыства філаматаў (1817–1823), якое пазней было пераіменавана ў таварыства філарэтаў, І. Дамейка (1802–1889), Т. Зан (1766–1855), А. Міцкевіч (1798–1855), Я. Чачот (1796–1847). Яны ставілі пытанні аб сутнасці чалавека, яго мэтах, дзеяннях, свабодзе, узаемаадносінах асобы і грамадства, аб магчымасцях чалавека ўплываць на дзяржаву, выступалі супраць інстытута саслоўнай няроўнасці, прывілеяў вышэйшага саслоўя, патрабавалі звяржэння самадзяржаўя, завабывалі грамадзянскіх правоў і свабод. Акрамя знішчэння прыгонніцтва, якое, на іх погляд, было несумяшчальным з натуральным правам чалавека быць свабодным, філаматаўцы выступалі за нацыянальную незалежнасць народаў, вывучалі гісторыю роднага краю, працоўвалі праграму нацыянальна-вызваленчай барацьбы [15].

Значны ўклад у развіццё грамадска-палітычнай думкі другой паловы XIX ст. унёс вядомы гістарычны дзеяч Кастусь Каліноўскі (1837–1864). Цэнтральнымі катэгорыямі ў яго публіцыстычнай спадчыне (газета «Мужыцкая праўда», «Лісты з-пад шыбеніцы» і інш.) з'яўляюцца свабода і роўнасць людзей, сацыяльная справядлівасць. Каліноўскі выступіў з крытыкай несправядлівага эксплуатацыйнага характару дзяржаўнай сістэмы, палітыкі русіфікацыі, заклікаючы да ўзброенага паўстання. Гісторыкі звязваюць з яго імем узнікненне ў Беларусі самастойнай ідэалагічнай плыні – нацыянальна-дэмакратызму, якая была сканцэнтравана на праблемах як эканамічнага, так і палітычнага вызвалення народа. Гэты працэс адбываўся ў рэчышчы актывізацыі расійскай грамадска-палітычнай думкі, якая была накіравана на барацьбу з самадзяржаўем, правядзенне дэмакратычнага рэфармавання жыцця грамадства. Выхад «Мужыцкай праўды» на беларускай мове паклаў пачатак шляху нацыянальнай дэмакратычнай прэсы, якая кансалідавала і мабілізавала грамадства да вырашэння сацыяльных і палітычных праблем.

Так, на знішчэнне несправядлівага палітычнага і эканамічнага ладу быў накіраваны рух беларускіх народнікаў, які разгарнуўся ў 70–80-я гг. XIX ст. У сваіх публікацыях (зварот «Да беларускай моладзі», «Лісты пра Беларусь. Ліст першы», часопіс «Гоман») беларускія народнікі выказвалі павагу да чалавечай індывідуальнасці і непаўторнасці і адзначалі, што кожная асоба мае права на сваю самастойнасць, павінна яе абараняць і ўступаць у канфлікт з несправядлівым грамадскім ладам. Менавіта ў ідэалогіі народнікаў упершыню прагучала пытанне аб суверэннасці беларускай нацыі і аднаўленні яе дзяржаўнасці.

Пачатак XX ст., які вызначыўся рэвалюцыйнымі падзеямі, стаў новым этапам у фарміраванні не толькі тэорыі грамадзянскай супольнасці, але і яе практычнай рэалізацыі. Адбылася буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя, якая выклікала дэмакратычныя рэформы існуючага ладу. Так, паводле Маніфеста ад 17 кастрычніка 1905 г. у краіне абвешчаны палітычныя правы і свабоды сумлення, слова, сходаў, саюзаў і недатыкальнасць асобы, легалізавалася работа палітычных партый, друк на нацыянальных мовах.

Гуманістычныя ідэі свабоды народа і асобы сталі галоўнай ідэяй у дзейнасці прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі. І. і А. Луцкевічы, А. Пашкевіч, Я. Купала, Я. Колас, А. Уласаў і інш. выступалі за ўстанавленне сацыяльнай справядлівасці, прызнанне неабходнасці дэмакратызацыі грамадскага жыцця, павагі да нацыянальнай гісторыі і культуры. Гэтымі ідэямі былі прасякнуты публікацыі нацыянальных выданняў пачатку XX ст. – газет «Наша доля», «Наша ніва», «Вольная Беларусь», «Звон», «Беларусь» і інш.

Так, праблемныя і сацыяльна накіраваныя артыкулы першай легальнай газеты на беларускай мове «Наша доля» («Даход расійскага цара», «Выдаткі на стражнікаў і паліцыю», «Што будзе?» і інш.) паказвалі шматлікія супярэчнасці і несправядлівасць грамадскага ладу, заклікалі да барацьбы за лепшы лёс. Так, у артыкуле «Як мужыку палепшыць сваё жыццё» прапанавалася своеасабліва інструкцыя па арганізацыі грамадскасці: «Зрабіць гэту перамену можа толькі ўвесь працоўны народ, уся вясковая і гарадская беднота, калі ўсе разам пойдучы па адной дарозе, дзеля чаго ўсе мужыцкія саюзы павінны злучыцца праз свае камітэты з рабочымі саюзамі і партыямі ў горадзе» [16, с. 4]. Мастацкія вобразы, якія вядомыя публіцысты і пісьменнікі адлюстравалі на старонках «Нашай долі», сталі ўвасабленнем барацьбы за чалавечую годнасць і сацыяльную справядлівасць. Так, творы «Наш край», «Свабода», «Беларусам» (Я. Колас), «Наш палетак», «Прысяга над крывавамі разорамі» (Цётка) і інш. сталі публіцыстычным заклікам да нацыянальна-дэмакратычнага руху і набыцця свабоды – фундаментальнай каштоўнасці грамадзянскай супольнасці.

Няўхільнаму росту грамадзянскай самасвядомасці, імкненню беларускага народа да палітычных і эканамічных змен спрыяла дзейнасць газеты «Наша ніва» (1906–1915). Публікацыі выдання дапамагалі чытачам зразумець неабходнасць грамадскіх і культурных пераўтварэнняў у рэчышчы з дэмакратычнымі рэформамі, якія планавалася ажыццявіць: падзел улады, увядзенне агульнай адукацыі, устанавленне сацыяльнай роўнасці і эканамічнай справядлівасці, развіццё нацыянальнай культуры і г.д.

Асаблівую ўвагу газета надавала выбарам – аднаму з асноўных фактараў развіцця грамадзянскай супольнасці. Так, ужо ў першым нумары «Нашай нівы» быў размешчаны артыкул «Выборы у Государственную Думу», дзе была апісана працэдура выбараў у прадстаўнічы орган улады і паказана, што асноўная маса выбаршчыкаў – працоўныя – пазбаўлены права вылучаць і выбіраць сваіх дэпутатаў. «Усё гэта, – сцвярджала газета, – павінна быць для працуючых толькі прынукай да таго, каб яны сабралі ўсе свае сілы, злучыліся разам, нягледзячы, якой хто веры, бо ўсе яны маюць адны справы і адну дарогу палепшыць сваё жыццё» [17, с. 3]. У адным з нумароў рэдакцыя тлумачыла чытачам, якіх дэпутатаў трэба выбіраць у Дзяржаўную думу. Так, туды «павінны папасці людзі смелыя, якія ніколі не гнулі шыю перад усялякім начальствам, не баяліся казаць праўду кожнаму ў вочы і цяпер не пашкадуюць ні сіл, ні здароўя для агульнага шчасця» [18, с. 2]. Праблеме выбараў у Думу прысвечана і замалёўка Тамаша Булавы (Я. Коласа) «Выборы старшыны», дзе рэалістычна прадстаўлена карціна валаснога сходу, паводле якога чыноўнікі выкарыстоўваюць даверлівасць простых людзей у сваіх мэтах [19]. Пасяджэнням заканадаўчага органа ўлады была прысвечана спецыяльная рубрыка «У Думе і каля Думы», якая выходзіла на працягу 1906–1915 гг. У кантэксце грамадзянскай супольнасці «Наша ніва» аказала моцнае ўздзеянне на фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларускага народа, развіццё асветы і адукацыі на роднай мове, а нашаніўскі перыяд стаў новым паўнаважным этапам у развіцці нацыянальнай грамадскай думкі і беларускай культуры ў цэлым.

Такім чынам, рэдакцыйныя калектывы нацыянальных выданняў, таварыствы, гурткі і падпольныя арганізацыі, якія існавалі на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст. – пач. XX ст., змагаліся за дэмакратычныя пераўтварэнні і інтарэсы насельніцтва, ужо ўяўлялі сабой паўнаважныя элементы грамадзянскай супольнасці. Сацыяльнымі лідэрамі гэтага працэсу сталі не буржуазія і прадпрымальнікі, як у краінах Заходняй Еўропы, а нацыянальная інтэлігенцыя, што, у сваю чаргу, значна звужала эканамічныя магчымасці для развіцця ідэй гэтага феномену, станаўленне якіх вызначалася вядучымі тэндэнцыямі палітычнага і культурнага жыцця беларускага народа.

У пачатку XX ст. развіццё беларускага грамадства адбывалася ўжо ў новых сацыяльна-палітычных умовах. Рэвалюцыйныя падзеі 1917 г., акупацыя і грамадзянская вайна не толькі актывізавалі сацыяльна-палітычныя пераўтварэнні, але і сталі пачаткам новага гістарычнага этапу. Так, у першых дакументах савецкай улады былі замацаваны палажэнні будаўніцтва сацыялістычнай дзяржавы. Напрыклад, Дэкларацыя правоў народа Расіі ад 2 лістапада 1917 г. абвяшчала роўнасць і суверэннасць народаў, гарантавала грамадзянам, якія адносілі сябе да нацыянальных меншасцяў, роўныя палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя правы і свабоды. Дэкрэт аб зямлі, які быў прыняты 8 лістапада 1917 г., замацоўваў перадачу зямлі ў распараджэнне выбарных валасных зямельных камітэтаў і павятовых Саветаў сялянскіх дэпутатаў. Дэкрэт аб знішчэнні саслоўяў і грамадзянскіх чыноў (прыняты 11 лістапада 1917 г.) ліквідаваў усе саслоўі і тытулы, якія існавалі пры самадзяржаўі, і замяніў іх адзіным найменнем – «грамадзянін». Дэкрэты аб судзе пашыралі права ўдзелу народа ў правасуддзі, абвяшчалі неабходнасць выбарнасці гэтых устаноў і г.д.

У 1922 г. узнікла новая дзяржава – СССР, у якой на працягу амаль 70 гадоў распрацоўвалася новая канцэпцыя ідэальнага і справядлівага грамадства – сацыялістычнага. У сучаснай навуцы адным з самых вострых пытанняў з’яўляецца пытанне аб сутнасці сацыялізму, яго недахопах і дасягненнях. Тым не менш мы можам назіраць, што гэта ідэалогія сёння актыўна падтрымліваецца значнай часткай грамадства, што вымушае нас звяртацца да яе асноўных палажэнняў.

Нягледзячы на тое, што ўсе сферы грамадска-палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця значна змяніліся пад ідэалагічным кантролем з боку ўлады, у савецкай краіне ў 20-я гг XX ст. пачала складвацца асобная мадэль грамадзянскай супольнасці. Адносіны паміж людзьмі рэгуляваліся нормамі савецкай маралі, якая прапагандавала агульначалавечыя каштоўнасці – гуманізм, усеагульную роўнасць і магчымасці, патрыятызм. Уладныя функцыі ажыццяўлялі людзі, якія мелі да гэтага схільнасці і праявілі найбольшую грамадзянскую актыўнасць. Трывалай асновай палітычнай сістэмы сталі Саветы – выбарныя органы грамадзянскага прадстаўніцтва на ўсіх узроўнях. Яны аказвалі значны ўплыў на вялікую палітыку і паўсядзённае жыццё, служылі лясвіцай да ўлады для актыўных членаў грамадства. Прафесійныя саюзы, грамадскія арганізацыі, навуковыя і творчыя аб’яднанні, клубы па інтарэсам і інш. служылі самавыяўленню людзей, задавальненню іх патрэбнасцей у грамадзянскай актыўнасці, барацьбе з антысацыяльнымі правамі.

Адміністрацыйна-камандная сістэма, якая ўсталявалася ў савецкай краіне ў канцы 20-х гг. XX ст., фактычна знішчыла набыткі папярэдняга часу. Быў прыняты курс на змену папярэдняй палітыкі і метадаў яе правядзення. Дзяржава пашырала свой уплыў, большай рэгламентацыі падвяргаліся грамадзянскія адносіны, усталяўваўся культ асобы. Вынікам дэфармацыі палітычнага курса стала жудасная, бесчалавечная па задуме і маштабах кампанія па выкрыцці так звананага нацыянал-дэмакратызму. Яго трактавалі як ідэалогію, якая ставіла нацыянальныя інтарэсы вышэй за класавыя. Гэта стварыла падмурак для будучых рэпрэсій супраць беларускай інтэлігенцыі, якая была абвінавачана ў адкрытым антысаветызме.

У такіх умовах далейшае развіццё элементарна грамадзянскай супольнасці стала немагчымым. Тым не менш актыўнае развіццё беларускай літаратуры і публіцыстыкі ў гэты час садзейнічала станаўленню грамадскай актыўнасці, узгодненасці ідэй і поглядаў соцыума, фарміравала каштоўнасныя арыентацыі людзей.

Заклучэнне. Генезіс грамадска-палітычнай думкі, адлюстраваны ў публіцыстычных творах XVI–пачатку XX стст., сведчыць аб паступальным развіцці палажэнняў грамадзянскай супольнасці ў нашай краіне. Айчыны публіцысты і філосафы паступова асэнсавалі тэорыю грамадзянскай супольнасці. Само паняцце пакуль не было распаўсюджана, аднак яго канцэптуальныя палажэнні заўсёды прысутнічалі ў грамадска-палітычнай думцы.

У вельмі складаных сацыяльна-палітычных умовах на тэрыторыі Беларусі актыўна распрацоўваліся і неаднаразова пераасэнсоўваліся такія катэгорыі грамадзянскай супольнасці, як свабода асобы, сацыяльная справядлівасць, роўнасць перад законам, палітычныя і эканамічныя правы грамадзян, удзел у кіраванні краінай, права на маёмасць, суверэннае нацыянальнае развіццё і інш.

ЛІТАРАТУРА

1. Скарына, Ф. Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Ф. Скарына. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 207 с.
2. Скарына, Ф. Прадмовы і пасляслоўі / Ф. Скарына. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 238 с.
3. Юхо, І.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі : вучэбн. дапам. : у 2 ч. / І.А. Юхо. – Мінск : РІВШ БДУ, 2000. – 352 с.
4. Статут Велікага княства Літоўскага 1529 г. – Мінск : Изд-во АН БССР, 1960. – 254 с.
5. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо. – Мінск : ТАА «Тэсей», 2003. – 350 с.
6. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года : Тэксты. Давед. Камент./ Беларус. Сав. Энцыкл. ; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 573 с.
7. Асветнікі зямлі беларускай, X – пачатак XX ст. : энц. даведнік / рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2001. – 496 с.
8. Анушкін, А.И. На заре книгопечатания в Литве / А.И. Анушкін. – Вильнюс : Минтис, 1970. – 196 с.
9. Будны, С. Вызнанне хрысціянскага збору Вялікага Княства аб уладзе і ўсялякім урадзе коротка пацверджанае Святым пісьмом / С. Будны // Старабеларуская літаратура (XI – XVIII стст.) Хрэстаматыя. / С. Будны. – Беласток, 2004. – С. 510–518.
10. Чатырохсотлетце беларускага друку: 1525–1925 : зборнік / Ін-т беларускай культуры, 1926. – 353 с.
11. Идеи гуманизма в общественно-политической и философской мысли Белоруссии : Доокт. период / АН БССР, Ін-т философии и права ; редкол.: К.П. Буслов (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1977. – 279 с.
12. Литвин, М. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. В.И. Матузовой ; вступ. ст. М.В. Дмитриева [и др.] ; коммент. С.В. Думина [и др.]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 149 с.
13. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии // Избр. произв. XVI – нач. XIX в. / под общ. ред. В.А. Сербента [и др.]. – Минск : Изд-во АН БССР, 1962. – 524 с.
14. Канстытуцыя 3 мая 1791 года (вытрымкі) [Электронны рэсурс] / Нацыянальны прававы Інтэрнет-партал Рэспублікі Беларусь. – Рэжым доступу: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=4951>. – Дата доступу: 12.12.2016.
15. Філаматы і філарэты : зборнік / уклад., пер. польскамоўн. твораў, прадм., біягр. даведкі пра аўт. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Міжнар. фонд «Бел. кнігазбор», 1998. – 399 с.
16. Як мужыку палепшыць сваё жыццё. – Наша доля. – 1906. – № 3. – С. 3–4.
17. Выборы у Государственную Думу. – Наша ніва. – 1906. – № 1. – С. 2–3.
18. Наша ніва. – 1906. – № 6.
19. Булава, Т. Выборы старшыны / Т. Булава // Наша ніва. – 1906. – №1. – С. 3–4.

Паступіў 06.03.2017

EVOLUTION OF PUBLIC PERCEPTIONS OF CIVIL SOCIETY IN THE BELARUSIAN PUBLICISM IN THE XVI–EARLY XX CENTURIES

M. PRAKHARENYA

The article explores the evolution of public perceptions of civil society in the Belarusian publicism in the XVI–early XX centuries. Specifics of the formation and genesis of the theory of civil society in the territory of Belarus. Lists the achievements of the Belarusian civil society theory. Besides, the article identifies the major public opinions of Belarusian thinkers (F. Skaryna, S. Budny, L. Sapieha, A. Volan, S. Polatsky, K. Narbut et al.) on the on civil society category. Determined by the civil society role in ensuring social stability and sustainable development of society. It is emphasized that the Belarusian publicism in the XVI–early XX centuries developed such categories of civil society such as individual freedom, social justice, equality before the law, political and economic rights of citizens, participation in government, the right to property, the sovereign national development.

Keywords: civil society; publicism; the theory of civil society; national model of civil society; society; Francysk Skaryna; Statutes; Lev Sapieha; populists; Nasha Dolya; Nasha Niva.